

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ЯК МЕТА ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ПРАВ, СВОБОД ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Тимошенко В.І.

Законність виражається в системі певних об'єктивних вимог, що ставляться до всіх суб'єктів — учасників суспільного життя, врегульованого правом. Термін «вимоги законності» включає в себе ті принципи положення правового життя суспільства, без яких реальна законність неможлива. У своїй основі вимоги законності співпадають з принципами права, їх реалізація створює оптимальний режим регулювання суспільних відносин. Вимоги законності потребують від учасників суспільних відносин певної поведінки. Жодна юридично значима дія (поведінка, діяльність) суб'єктів суспільних відносин не може бути виключена зі сфери законності. Будь-які дії мають бути предметом оцінки з погляду законності з метою визначеності їх правомірності або неправомірності. При цьому одна частина звернена до громадян та організацій, інша — до різних гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової).

Однією з найважливіших вимог законності є рівність усіх перед законом. Усі зобов'язані виконувати правові приписи, на рівних умовах мають бути наділені правами і не можуть мати переваги: всі права мають бути однаково захищені. Цей принцип проповідував ще Цицерон, який стверджував, що «під дію закону мають підпадати всі»¹. Інакше кажучи, в життя необхідно втілювати покладену в основу права ідею справедливості, що є гарантією особистості від зловживань з боку інших суб'єктів, зокрема і представників влади. З одного боку, суб'єкти права мають у повному обсязі виконувати покладені на них обов'язки, підкорятися вимогам закону. З іншого, — держава повинна створити всі необхідні умови для здійснення законних прав та інтересів. Взагалі рівність — це соціальний ідеал,

¹ Див.: Теория государства и права. Учебник для юрид. вузов и факультетов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. — М.: Изд. группа ИНФРА • М-НОРМА, 1997. — С. 442.

що проявлявся протягом усієї історії людства і по-різному обґрунтовувався; це принцип, відповідно до якого людям забезпечуються соціальні умови та можливості дотримання їхніх прав і свобод; ключова цінність демократичного суспільства, одна з найвищих політичних цінностей, втілення принципу справедливості.

Ідея рівності людей перед законом набула популярності з розвитком товарного виробництва, однак, її утопічні трактування (Т. Мор, Т. Кампанелла) пов'язувались із необхідністю усунення приватної власності. Новим імпульсом розробки ідеалу рівності стало дослідження принципів свободи, рівності і братерства в період буржуазних революцій. Принцип рівності знайшов своє місце в доктрині правової держави, в ідеалах буржуазного демократизму. В ХХ ст. соціальна рівність трактується як відсутність соціально-класових відмінностей. Утопічні соціалісти та їхні послідовники вбачали причину нерівності (не лише майнової) у приватній власності, і доводили, що з її знищенням утвердиться рівність. У марксизмі трактовка рівності виключала механічну «зрівнялівку», ставився акцент на усунення всіх видів соціальної дискримінації; досягнення повної рівності всіх пов'язувалося з виявленням можливостей кожного.

Поряд з ідеалом рівності в історії людства знаходиться ідея вічності та виправданості нерівності людей. Погляд на раба як на «знаряддя, що розмовляє»; ототожнення суспільства з людським організмом, що має голову, яка керує, та руки й ноги, що виконують вказівки; виправдання станових привілеїв; апологія закріплення майнової нерівності за умов капіталізму; трактовка свободи як права на нерівність; нарешті, відома метафора про «більш рівних» та «менш рівних» — все це свідчення складності розуміння ідеї соціальної рівності в усі часи.

Важливим імпульсом до розробки проблеми рівності стала теорія прав людини, що знайшла своє відображення в Загальній декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року². Ці права зазвичай поділяють на три щаблини: цивільні й політичні, що співвідносяться зі свободою

² Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року // Права людини в документах ООН. Книга перша. Українсько-Американське бюро захисту прав людини. — Амстердам-Київ, 1997. — С. 5–10.

(якщо спиратись на формулу «свобода, рівність, братерство»); економічні, соціальні та культурні («рівність»); солідарні («братерство»). Однак усі три щаблини прав взаємно підтримують одна одну, створюють одне ціле, в якому центральне місце посідає рівність.

Принцип рівності людей у правах закріплено в Конституції України. Так, ст. 21 Конституції України проголошує: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». У ст. 24 Конституції України йдеться: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом». Будь-яка відмінність або перевага, які існують за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, що призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поведіння, — є дискримінацією. Вказівка на те, що громадяни є рівними перед законом, істотно розширює сферу юридичної рівності, не обмежуючи її тільки конституційними правами і свободами. З цього випливає, що всі права і свободи громадян, які закріплені в законах, також мають бути в принципі рівними. Водночас, такий підхід сприяє глобальній уніфікації прав і свобод, забезпечує відповідність українських інститутів щодо прав і свобод загальнолюдським цінностям.

Між свободою та соціальною справедливістю, свободою і законністю слід знайти розумний баланс. Досягненню цього балансу сприяє сучасне конституційно-правове вчення про свободу, яке може бути викладено в таких основних постулатах.

1. Усі люди вільні від народження і ніхто не має права відчужувати їх природні права. Забезпечення та охорона цих прав — головне призначення держави.

2. Свобода полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншому. Відповідно, свобода не може бути абсолютною, вона обмежена таким само станом інших людей. Рівність можливостей для всіх є основою свободи.

3. Межі свободи можуть бути визначені лише законом, який є мірою свободи.

4. Рамки дозволеного визначаються через права людини. Закріплення прав потрібно для того, аби допомогти людині

усвідомити свої можливості, але жодний набір прав не вичерпує змісту свободи.

5. Обмеження прав можливе виключно з метою сприяння загальному добробуту в демократичному суспільстві³.

Деякі з цих постулатів прямо закріплені в Конституції України. Слід сказати, що права людини і права громадянина, як правило, згадуються разом, але їх зміст не тотожний. Права людини випливають із природного права, вони властиві всім людям від народження незалежно від того, є вони громадянами держави, в якій проживають, чи ні. Права громадянина випливають із права позитивного, ними особа наділяється лише в силу її приналежності до держави. Кожний громадянин тієї чи іншої держави володіє всім комплексом прав людини плюс права громадянина, що встановлюються в даній державі. Звідси випливає, що права громадянина — це своєрідне обмеження рівності між людьми, оскільки таких прав позбавляються особи, які живуть на території держави, але не мають громадянства. Ці права, як правило, передбачають можливість участі в державних справах, у виборах до органів державної влади, допуску у своїй країні до державної служби. Іноземці та особи без громадянства цих прав не мають. Деякі права надаються виключно громадянам з огляду на загальнонародні інтереси.

На думку Н.Р. Нижник, «люди рівні на старті»⁴. Їхнє подальше становище в суспільстві визначається здібностями, бажанням та вмінням працювати. Юридична, процедурна рівність — це не зрівнялівка. Під нею розуміють матеріальну, майнову диференціацію в суспільстві.

На нетотожність рівноправності й рівності звертає увагу П.М. Рабінович. Рівноправність — це однаковість, тобто рівність прав людини і громадянина. Вона поділяється на загальносоціальну та юридичну. Загальносоціальна рівноправність — це однаковість основних прав та свобод людини. Юридична рівноправність — це однаковість, рівність юридичного статусу державно-правоздатних суб'єктів, насамперед, рівність їх основних (кон-

³ Нижник Н.Р. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина // Конституція України — Основний Закон суспільства, держави, людини (науково-методичні рекомендації). — К.: Вид-во УАДУ, 1997. — С. 69, 70.

⁴ Нижник Н.Р. Цит. праця. — С. 72.

ституційних) прав і юридичних обов'язків. Інакше кажучи, загальносоціальна рівноправність полягає у фактичній, «матеріальній» рівності прав і свобод, а юридична рівноправність — у формальній рівності юридичних прав і свобод⁵.

Рівність людей — це фактична, реальна однаковість їхніх соціальних можливостей у використанні прав і свобод людини та у виконанні соціальних обов'язків. Зважаючи на об'єктивно зумовлену, закономірну неоднаковість індивідуальних властивостей, здібностей, можливостей кожної людини та своєрідність індивідуальних умов її життя, соціальна нерівність як неминучий результат і прояв такої неоднаковості може бути частково послаблена, пом'якшена за допомогою спеціальних заходів з боку держави та інших суб'єктів суспільства⁶.

Однією з вимог законності є забезпечення неухильної реалізації прав і свобод. Це вимога висувається не до уповноваженого суб'єкта, який може реалізувати або не реалізувати право на свій розсуд, а до компетентних органів держави. Мало надати громадянам права. Важливо створити умови, що забезпечують їх здійснення, систему організаційних, юридичних заходів, які б гарантували їх захист. Конституція України надає громадянам широке коло прав і свобод. Однак не всі ці права і свободи забезпечені достатньо ефективним механізмом реалізації.

Вимоги законності у сфері реалізації права можна виділити такі:

- 1) наявність спеціальних юридичних механізмів, що забезпечують реалізацію права (дотримання та виконання обов'язків; наявність можливостей для використання суб'єктивного права);
- 2) гарантоване якісне застосування права з урахуванням усіх обставин;
- 3) правильне тлумачення правових норм;
- 4) стабільність судової практики тощо⁷.

Юридичне забезпечення прав і свобод громадян — це цілісна система юридико-соціальних заходів різної функціональної спрямова-

⁵ Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). — Х.: Право, 1997. — С. 28.

⁶ Рабінович П.М. Цит. праця. — С. 28

⁷ Скакуи О.Ф. Теория государства и права: Учебник. — Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел., 2000. — С. 488.

ності, яка здатна переводити в практику соціальних відносин нормативні установлення законодавства. Гарантування прав і свобод особистості за своєю соціально-юридичною сутністю є якісно своєрідним процесом регулювання суспільних відносин, що не зводиться до реалізації тих або інших правових інститутів. Гарантії поділяються на загальні і спеціальні. До загальних належать соціально-економічні, політичні, ідеологічні умови життя суспільства; до спеціальних — власне юридичні гарантії. І ті й інші перебувають у нерозривній єдності, взаємодії. Незалежно від юридичної констатації, загальні (матеріальні) умови життя суспільства виконують гарантуючу функцію стосовно юридичних прав та обов'язків.

Гарантії прав, свобод та обов'язків громадян виконують низку функцій у правовому регулюванні. Основна функція юридичних гарантії полягає в забезпеченні реалізації правового статусу особи, в результаті чого:

- 1) з'являється практична можливість користування суб'єктивним правом і виконання юридичного обов'язку суб'єктом;
- 2) виключається відступ від цілей правових норм у процесі користування суб'єктивним правом — так зване зловживання правом;
- 3) стимулюється правова активність громадян;
- 4) реалізується загальна і приватна превенція порушень суб'єктивних прав, невиконання обов'язків;
- 5) здійснюється захист суб'єктивного права у ситуаціях, що перешкоджають його нормальній реалізації;
- 6) забезпечується відновлення порушеного суб'єктивного права і необхідна поведінка зобов'язаної особи⁸.

Виділяють правові та загальносоціальні цілі законності стосовно особи⁹. Досягнення правових цілей сприяє формуванню в особи усвідомлення законності і відповідальності за її стан у колективі, суспільстві, навичок правомірної поведінки тощо. Водночас, реалізація таких цілей виступає певним ступенем здійснення загальносоціальних цілей (створення умов для задоволення закон-

⁸ Синюкова Т.В. Юридические гарантии реализации прав и обязанностей советских граждан (вопросы теории). Автореф. дисс... канд.юрид.наук. — Свердловск, 1986. — С. 9.

⁹ Тугинас В.А. Социалистическая законность и личность (вопросы теории). Автореф. дисс... канд. юрид. наук. — Саратов, 1985. — С. 8, 9.

них інтересів особи, користування на цій основі соціальними благами, формування в неї активної життєвої позиції тощо).

Законність можна розглядати як засіб управління поведінкою особи. З огляду на це виділяють інформаційну, стимулюючу, стабілізуючу і контрольну функції законності. Інформаційна функція полягає в доведенні до індивідів відомостей про зміст вимог законності, про стан їх реалізації в діяльності суб'єктів права. Особа має знати, коли, в яких випадках стосовно неї іншими особами порушені вимоги законності. Це необхідно для того, щоб самостійно і своєчасно припинити ці порушення або звернутися за захистом до компетентних органів. Стимулюючі можливості законності проявляються в орієнтації особи на суворе дотримання законів і підзаконних актів, створенні необхідних умов здійснення її свободи. За допомогою вимог законності встановлюється така атмосфера суспільно-політичного життя, яка спонукає особу до реалізації її прав та обов'язків у межах закону. Законність є також засобом стабілізації поведінки індивіда. Її вимоги утримують поведінку особи в межах, за якими правомірні дії перетворюються на свою протилежність. Крім того, на основі вимог законності здійснюється первинний контроль за відповідністю фактичної поведінки моделям, що містяться в нормах права.

Законності властива функція правової соціалізації людини, тобто поступового формування у громадян високого рівня правової культури, правосвідомості. Процес правової соціалізації надзвичайно широкий за змістом і різноманітний за формами, він відбувається через різні канали впливу на свідомість людей, з урахуванням виховної ролі права, участі населення у законотворчій роботі, здійснення правосуддя тощо¹⁰.

Виділяють також спеціальні вимоги законності, реалізація яких сприяє розвитку соціально-правової активності особи:

- а) правильне і точне виконання особою законів і підзаконних актів, до сфери дії яких входить її поведінка;
- б) відповідність правової поведінки особи інтересам суспільства і держави, інтересам інших громадян;

¹⁰ Ткаченко В.Д. Функціональне призначення законності // Вісник Академії правових наук України. — № 5. — Харків: Академія правових наук, 1996. — С. 28, 29.

в) ініціативність у боротьбі за свої права і реалізацію обов'язків, активна участь у розробці нормативних актів і контролі за правильністю їх здійснення;

г) активність особи у використанні правової інформації;

д) усунення особою протиправних дій у своїй поведінці, участь у запобіганні і припиненні правопорушень у діяльності інших осіб;

е) вибір найбільш доцільного варіанта поведінки в рамках норми права, що реалізується¹¹.

Для забезпечення реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, передусім, потрібно вирішити проблему повного і всебічного правового регулювання суспільних відносин, що виникають у цій сфері на основі чинної системи законодавства, яка має виходити, насамперед, з інтересів людини. Набуваючи законодавчого вираження, права, свободи та обов'язки людини і громадянина одержують додаткову «енергію», а держава, законодавчо закріплюючи їх, зобов'язує себе гарантувати й забезпечувати права і свободи. Конституційне закріплення основних прав, свобод та обов'язків виключає насилля держави стосовно особи, відстоює її автономію та пріоритет прав людини і громадянина стосовно держави. У правах і обов'язках не лише фіксуються зразки, стандарти поведінки, які держава вважає обов'язковими, корисними, доцільними для нормального функціонування соціальної системи: в них також розкриваються основні принципи взаємин держави і особи. Права, свободи та обов'язки у своїй єдності створюють правовий статус індивіда. Правовий статус є однією з найважливіших політико-юридичних категорій, яка нерозривно пов'язана із соціальною структурою суспільства, рівнем демократії, станом законності.

Конституція України 1996 року втілила найкращі здобутки загальнолюдського юридичного досвіду конституційного забезпечення прав і свобод людини. Майже третина її статей безпосередньо присвячені цьому питанню. В Конституції закладено основні принципи становища людини в українському суспільстві, її стосунків із державою в особі державних органів, службових та посадових осіб. Саме ці принципові положення і визначають роль Конституції України у здійсненні прав та свобод людини.

¹¹ Тутинас В.А. Цит. праця. — С. 14.

Одна з перших статей Конституції України спеціально присвячена людині. Так, ст. 3 проголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Ця стаття «задає тон» усім наступним конституційним приписам, які відображають реальний або бажаний стан людини в українському суспільстві, регулюють її відносини з державою, визнають їхні взаємини, спрямовують політику, діяльність держави. Ця система є нормативно-юридичною підвалиною гуманістичного спрямування розвитку суспільного й державного життя в Україні. Принципово важливим тут є визнання людини соціальною цінністю. Це означає, що людина є цінністю не тільки сама для себе, а й для всього суспільства, для соціуму. Всі інші соціальні цінності мають бути підпорядковані цінності людини.

Діяльність держави має зумовлюватись правами та свободами людини. Права людини — це, передусім, принципи, норми взаємин між громадянами і державою, що забезпечують індивіду можливість діяти на свій розсуд (свободи) або одержувати певні блага (власне права)¹². Держава виступає гарантом прав і свобод людини.

Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Позитивна відповідальність держави, на думку П.М. Рабіновича, полягає в тому, що держава має створювати різноманітні умови, необхідні для здійснення прав і свобод людини. Така відповідальність покликана сприяти правоздійсненню. Позитивна відповідальність держави відображена у тих конституційних приписах, в яких зафіксовано, що держава «гарантує» права і свободи людини, «забезпечує» їх, створює умови, «дбає» про здійснення прав людини¹³.

Негативна відповідальність держави полягає в її зобов'язанні відшкодувати ті чи інші збитки (матеріальні, моральні), спричинені порушенням прав і свобод людини з боку органів, службових чи

¹² Розенфельд Ю.Н. Права человека во взаимоотношениях государственной власти // Права людини і правова держава (До 50-ї річниці Загальної декларації прав людини). Тези доповідей та наукових повідомлень наук. конференції професорсько-викладацького складу. 10–11 грудня 1998 р. — Х.: Нац. юрид. академія України, 1998. — С. 34.

¹³ Рабінович П.М. Цит. праця. — С. 8.

посадових осіб держави. Можливість такої відповідальності передбачено у ч. 5 ст. 41, ст. 56, ч. 4 ст. 62, ч. 3 ст. 152 Конституції України.

Держава відповідає за правильне, обґрунтоване закріплення в законодавстві того обсягу соціальних можливостей, який характерний для досягнутого етапу суспільного розвитку; за створення системи гарантій, що забезпечують реалізацію прав громадян; за чітку дію державних механізмів щодо поновлення порушеного права та застосування санкцій до осіб, винних у порушенні своїх обов'язків. Утвердження прав і свобод людини може здійснюватись різними шляхами та засобами: виголошення у деклараціях, заявах; закріплення прав людини у Конституції, інших законах; участь у підготовці та прийнятті міжнародних документів з прав людини, приєднання до міжнародних договорів, їх ратифікація тощо. Повна і безперешкодна реалізація права може мати місце тоді, коли закони держави правильно відображають об'єктивні закономірності суспільного розвитку і коли в державі встановлено режим законності.

Законність спирається на механізм регулювання, властивий правовідносинам, в яких суб'єкт наділений правом, особисто зацікавлений у виконанні юридичного обов'язку іншою стороною, в її правомірній поведінці, тобто законній діяльності. Законність має забезпечуватись державним примусом, але останній здійснюється людьми, що виконують відповідні обов'язки, на реалізації яких хтось має право наполягати (у використанні цього права «хтось» виявляється особисто зацікавленим). Водночас, держава не в змозі поставити наглядача біля кожної зобов'язаної особи. Таким чином, законність не може спиратись лише на примус (фізичний або психологічний). Її джерела — інтереси й потреби людей, а більш конкретно — права суб'єктів конкретних правовідносин, реалізація яких тією чи іншою мірою завжди залежить від виконання іншими учасниками цих відносин юридичних обов'язків.

Держава забезпечує права і свободи людини й громадянина. Забезпечення прав і свобод — це створення умов для їх здійснення. Воно включає такі три напрями державної діяльності: сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій); охорона прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для запобігання, профілактики порушень прав і свобод людини);

захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірному стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності)¹⁴.

Слід урахувати, що права людини являють собою особливу за своєю значущістю сферу права, оскільки в ній концентруються основні цінності людської спільноти, як-от: життя, свобода, гідність, особиста автономія. Ці цінності набувають свого нормативного закріплення у правах людини і отримують гарантії здійснення за допомогою правових засобів та інститутів. З метою сприяння реалізації прав і свобод держава використовує різноманітні організаційні та юридичні інструменти. Усі ці засоби є загальнообов'язковими для відповідних суб'єктів права. Вони характеризуються, описуються шляхом вказівки на цілком визначені ознаки дій, подій. Наприклад, у законодавстві встановлюється, як саме громадянин може реалізувати свої певні права.

Гарантії прав і свобод людини прийнято поділяти на загальносоціальні і спеціальні. До перших належать, насамперед, економічні явища (розвинута ринкова економіка суспільства, різноманітні форми власності на засоби виробництва, зокрема, приватна власність в її індивідуальній та колективній формах, високий рівень продуктивності праці тощо); політичні (демократичний устрій суспільства, плюралістична «відкрита» політична система, наявність розгалуженої мережі громадських об'єднань, у тому числі політичних партій, за посередництва яких «досліджуються» й узгоджуються інтереси різних осередків суспільства; демократична виборча система тощо; ідеологічні (ідеологічний плюралізм, відсутність одержавлення однієї з ідеологій, поширеність загальнолюдських ідеалів)¹⁵. Внутрішній зміст і цілі концепції прав людини не вичерпуються рамками одного лише правового регулювання. Правові способи їх забезпечення є важливою частиною загальної проблеми стандартів і норм життя в цивілізованому суспільстві. Доповнення правових гарантій прав людини міститься в системах інших нормативно-ціннісних орієнтирів, насамперед, у нормах моралі. Орієнтація на демократію, свободу, правову

¹⁴ Рабінович П.М. Цит. праця. — С. 9.

¹⁵ Скакун О.Ф. Цит. праця. — С. 489.

державу, права людини повинна мати моральну підтримку в суспільстві. Як зазначав ще А. Токвіль, «царства свободи неможливо досягти без панування моралі»¹⁶.

До другої групи гарантій прав і свобод людини належать, як відомо, встановлені державою юридичні норми, спрямовані на забезпечення прав і свобод людини (чимало таких норм закріплено в Конституції України), а також практична діяльність щодо їх застосування і правозастосовчі акти відповідних органів держави.

При побудові конституції та інших законів будь-якої держави практичного значення набуває класифікація прав людини. Усі права та свободи людини й громадянина прийнято поділяти на особистісні та сімейні, політичні, економічні, соціально-культурні. Інколи говорять про фізичні, політичні, соціально-економічні та гуманітарні або про особисті, економічні, соціально-політичні, культурні та «захисні», або про приватні й публічні права. Існують і інші класифікації. Але класифікація — не головне і, мабуть, неадерсно в Конституції України вона відсутня.

Серед усіх прав і свобод людини й громадянина на першому місці стоїть право на життя. Стаття 27 Конституції України проголошує: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань».

Українська держава гарантує, що:

1) за її рішенням чи з її дозволу жодна людина, яка підпадає під юрисдикцію держави, не буде позбавлена життя;

2) відповідні державні органи будуть уповноважені нею захищати життя людини як від навмисних чи необережних протиправних посягань інших осіб, так і від нещасних випадків, які пов'язані з техногенними катастрофами, природними катаклізмами тощо та загрожують життю людини;

¹⁶ Цит. за: Лукашѐва Е.А. Права человека как критерий нравственного измерения политики и государственной власти // Права человека и политическое реформирование (юридические, этические, социально-психологические аспекты) / Отв. ред. Лукашѐва Е.А. — М., 1997. — С. 6.

3) кожна людина має право самостійно захищати своє життя і життя інших людей від протиправних посягань на нього, незалежно від того, наскільки ефективно роблять це державні органи¹⁷.

Одна з найвищих цінностей людини — це свобода. Лише тоді людина вільна, коли вона здатна виявити себе як особистість. Тому захист і повагу до особистої свободи людини потрібно розглядати як один із найважливіших обов'язків держави. Стаття 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права проголошує: «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність»¹⁸. Держава зобов'язана чітко назвати в законі ті органи, які мають право позбавити людину волі, а також чітко вказати повноваження цих органів. Крім того, людина повинна завжди мати можливість оскаржити в суді законність обмеження або позбавлення її волі. Особливе значення має закріплення в законодавстві презумпції невинуватості.

Стаття 29 Конституції України гарантує: «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом». Право на свободу, передбачене цією статтею, слід розуміти як право не бути свавільно позбавленим волі, а також право бути звільненим у певний термін у разі затримання, арешту або позбавлення волі, які відбулися згідно із законом. Це право передбачає, що будь-які інші особи, зокрема службовці, і серед них представники суду і правоохоронних органів, зобов'язані не порушувати право особи перебувати в певний час у певному місці. Це право може обмежуватись тільки на підставах та в порядку, визначених законом.

Розглядаючи права і свободи як елемент правового статусу, до них слід включити не лише основні (конституційні) права, а й весь комплекс прав, що впливають із законів (внутрішніх та міжнародних). Особливо слід підкреслити вплив міжнародних

¹⁷ Конституція України: Офіц. Текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: Навч. посібник / Авт.-упоряд. Хавронюк М.І., — К.: Парламент. вид-во, 1999. — С. 75.

¹⁸ Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Факультативний протокол до міжнародного пакту про громадянські та політичні права. — К.: Укр. Правнича фундація. Вид-во Право, 1995. — С. 9.

норм про права людини на розширення правового статусу особи в сучасному світі. Акт ратифікації того чи іншого договору означає для держави необхідність привести своє законодавство у відповідність із взятими на себе зобов'язаннями. Так, ст. 5 Європейської Конвенції з прав людини проголошує:

1. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Жодна людина не може бути позбавлена волі інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом, у таких випадках, як:

а) законне утримання під вартою особи, засудженої компетентним судом;

б) законне затримання або ув'язнення (арешт) особи за невиконання винесеного законного рішення суду або для забезпечення виконання будь-якого передбаченого законом обов'язку;

с) законне затримання або ув'язнення (арешт) особи, здійснене з метою забезпечення її присутності перед компетентним органом на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні правопорушення або у випадку, коли є достатні підстави вважати, що необхідно запобігти вчиненню нею правопорушення або зашкодити втечі особи після його вчинення;

д) взяття під варту неповнолітньої особи на підставі законної постанови з метою виховного нагляду або її законне взяття під варту, вчинене для того, щоб вона постала перед компетентним органом;

е) законне взяття під варту для запобігання розповсюдженню інфекційних захворювань, а також законне взяття під варту психічно хворих, алкоголіків, наркоманів чи бродяг;

ф) законне затримання або взяття під варту особи з метою запобігання її незаконному в'їзду в країну, або особи, стосовно якої вживаються заходи по її висиланню або видачі.

2. Кожному заарештованому негайно сповіщається зрозумілою для нього мовою про причини арешту і про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього.

3. Кожен затриманий або взятий під варту, згідно з пп. «с» п. 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до суду. Звільнення може бути обумовлене наданими гарантіями явки до суду.

4. Кожен позбавлений волі внаслідок арешту або взяття під варту, має право на невідкладний розгляд судом правомірності його взяття під варту і на звільнення, якщо його взяття під варту визнано судом незаконним.

5. Кожен, хто став жертвою арешту або взяття під варту, при порушенні положень цієї статті, має право на компенсацію¹⁹.

Порушення права на свободу, передбаченого ст. 29 Конституції України, може виявитись у затриманні особи в місці, де вона взагалі не бажає або більше не бажає перебувати (обмеження волі), а також у поміщенні її в місце, яке вона не має змоги вільно залишити, хоча бажає цього (позбавлення волі). Такими місцями можуть бути як приміщення (кімната, камера, погріб тощо) чи комплекси приміщень (місце позбавлення волі, психіатрична лікарня), так і інші місця (транспортний засіб) чи місцевості (острів, ділянка місцевості, де особу тримають як заручника).

Основні принципи поводження з в'язнями встановлені Генеральною Асамблеєю ООН (резолюція 45/111 від 14 грудня 1990 р.). 9 грудня 1988 р. резолюцією 43/173 Генеральної асамблеї ООН затверджено Звод принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі²⁰. Але не всі ці принципи знайшли відображення в законодавстві України.

Обов'язок — це не лише належна поведінка, а й поведінка об'єктивно необхідна. Об'єктивна необхідність певної поведінки не завжди суб'єктивно усвідомлюється індивідом, а це може призвести до відступу від вимог норми. Тому обов'язок є також можливою поведінкою. Людина здійснює свій вибір не лише у сфері юридичних вимог і приписів. На цей вибір можуть впливати й інші норми, які мають антисоціальну спрямованість. У такому випадку обов'язок не буде реалізованим. Обов'язок — це можлива поведінка ще й тому, що за позитивного ставлення особи його

¹⁹ Европейская конвенция по правам человека // Европейская конвенция по правам человека в Украине. Право на справедливое судебное разбирательство. Посobie для семинаров. Издано Центром прав человека Ноттингемского университета совместно с Верховным Судом Украины. — Ноттингем — Киев, 2003. — С. 3–4.

²⁰ Звод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было сфере. Утвержден резолюцией 43/173 Генеральной Ассамблеи от 9 декабря 1988 года // Права людини в документах ООН. Книга перша. Україно-Американське бюро захисту прав людини. — Амстердам — Київ, 1997. — С. 40–51.

реалізація в об'єктивно необхідній поведінці відбувається лише за певних умов, передбачених правовою нормою²¹. Держава в системі обов'язків указує доцільний, соціально корисний і необхідний варіант поведінки. Але свобода вибору включає в себе множину факторів, її важко втиснути у правові еталони. Тому цілком можливо, що людина може обрати норми, які суперечать вимогам, передбаченим як обов'язки.

Статтями 65–68 Конституції України встановлено основні обов'язки людини і громадянина.

Згідно зі ст. 65 Конституції України захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, її державних символів є обов'язком громадян України. Це зумовлено об'єктивною необхідністю всебічного утвердження внутрішнього і зовнішнього суверенітету й незалежності держави, забезпечення обороноздатності країни.

Один із найважливіших обов'язків закріплено у ст. 68 Конституції України: «Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей». Ця стаття, водночас, закріплює один із принципів права: «Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». Громадяни України повинні знати свої права і обов'язки, поважати інших людей, їх права і свободи, законні інтереси. Цей обов'язок впливає із презумпції «знання законів» усіма громадянами.

Аналогічної вимоги щодо незнання особою інших нормативно-правових актів, крім законів, у Конституції України не існує. Водночас, факт заборони певних дій не завжди прямо визначається в законі і є завідомо зрозумілим для кожного. Часто це питання є спірним і може бути вирішено лише на підставі висновку експерта — особи, яка має відповідні наукові, технічні чи інші спеціальні знання, або в інший спосіб. Незнання ж особою підзаконних нормативно-правових актів не звільняє її від юридичної відповідальності лише у випадках, коли знання цих актів цією особою передбачається як необхідний юридичний факт.

²¹ Лукашова Е.А. Права человека: понятие, сущность, структура // Общая теория прав человека. Руководитель авторского коллектива и ответственный редактор доктор юридических наук Лукашова Е.А. — М.: Изд-во НОРМА, 1996. — С. 37.

Держава зобов'язана гарантувати право кожному громадянину знати свої права і обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, тобто повинні бути опубліковані. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, не є чинними (ст. 57 Конституції України). Дотримуватися Конституції та законів України означає поважати Конституцію та закони України і ті соціальні цінності, які вони охороняють²².

Стаття 67 Конституції України встановлює, що кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни щорічно надають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом. Кошти, отримані за рахунок податків і зборів, йдуть на забезпечення державного бюджету, на утримання апарату держави, на фінансування соціальних програм.

Обов'язком кожного, тобто як громадян України, так і іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України, є не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ними збитки (ст. 6 Конституції України). Виконання цих обов'язків гарантує права інших осіб на здорове довкілля і природне середовище, на збереження флори і фауни, якості харчових продуктів і води, атмосфери, збереження історичних пам'яток культури, архітектури тощо. Крім того, кожен несе певні юридичні обов'язки перед своєю сім'єю та її окремими членами²³.

Стосовно обов'язків громадян у правовій державі можна говорити про так звану позитивну відповідальність, яка полягає в активній позиції особи, її прагненні найкращим чином виконати вимоги правових норм, тим самим сприяти зміцненню правопорядку і законності в суспільстві, що необхідно для належної реалізації прав.

У випадку невиконання обов'язків, що покладені на громадянина і пов'язані з можливістю застосування санкцій, настає ретро-

²² Котюк В.О. Основи держави і права: навчальний посібник для абітурієнтів, студентів, учнів середніх шкіл і ліцеїв, — К., 1998. — С. 78.

²³ Котюк В.О. Цит. праця. — С. 79.

спективна відповідальність, яка має неабияке виховне значення. Невиконання обов'язків завжди порушує чиєсь право (держави, її органів, громадських організацій, фізичних осіб). Тому можливість у випадку необхідності застосувати санкції, заходи державного примусу є однією із важливих юридичних гарантій нормального функціонування системи юридичних прав.

Таким чином, свобода і відповідальність виражають об'єктивну необхідність певних еталонів поведінки та їх виконання відповідно до інтересів суспільства загалом і кожної окремо взятої особи. Керуючись цими інтересами, держава вимагає виконання обов'язків та визначає заборони, пов'язані з неналежними використаннями прав і свобод, що суперечать інтересам суспільства і держави, правам інших осіб. Конституція України передбачає, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей (ст. 23). Закон не допускає утисків прав одних за рахунок прав інших громадян держави. Держава не тільки визначає в законодавстві права і свободи людини і громадянина, а й забезпечує громадянам ефективні засоби правового захисту цих прав і свобод у випадку їх порушення.

Отже, простеживши взаємозв'язок законності і правового статусу особи можна дійти висновку, що законність є специфічним, інтегративним елементом правового статусу. В структурі статусу особи законність можна розглядати як якісну характеристику цього стану, його гарантію, як дієву засаду реалізації прав, свобод і обов'язків. Діалектика зв'язку між законністю і правами суб'єктів така: законність як режим діяльності створює юридичні умови забезпечення суб'єктивних прав, а останні є передумовою існування законності²⁴. Забезпечення законності є важливим завданням держави, її метою, оскільки саме держава має сприяти реалізації прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, що неможливо без чіткого виконання законів як державою, так і громадянином.

²⁴ Явич Л.С. Сущность права. — Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1985. — С. 157.